

บทที่ ๑

พระประวัติ

จอมพลสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ นริศรราชมหามงกุฎวงศ์ จุฬาลงกรณ์รัตนธรรมสยามพิชิตินวารางกูร สมบูรณพิสุทธิชาติ วิมลภาสอุภัย-
ปักษีธรรมควรรัตน ชัตติยราชกุมาร กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงเป็น
พระราชโอรสองค์ที่ ๔๐ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และองค์ที่ ๔
ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ประสูติใน
พระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่เสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะเมีย จัตวาศก
จ.ศ. ๑๒๔๔ ตรงกับวันเสาร์ ที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ เมื่อพระชนมายุ ๕ ปี
ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ

การศึกษา

ก่อนที่ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จะเสด็จไปทรง
ศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศนั้น ทรงได้รับการศึกษาตามแบบชัตติยราชประเพณี
เช่นเดียวกับพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๒

^๑ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะเรียกพระนามสั้น ๆ ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ.

^๒ดู พาทิน สมคำนึ่ง, "ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนก
วิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐).

เริ่มจากทรงศึกษาวิชาหนังสือไทยกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) และขุนบำนาญ-
 วรรณ (สิงโต) ในพระบรมมหาราชวัง และต่อมาทรงเข้าศึกษาในโรงเรียน
 ราชกุมาร โดยมี มิสเตอร์ วุสเลย์ ลูวิส และ มิสเตอร์ เบคคอด ฟิลค์แฮมส์ เป็น
 พระอาจารย์ถวายการสอนวิชาภาษาอังกฤษ นอกจากนี้จะทรงศึกษาวิชาสามัญต่าง ๆ
 แล้ว ยังทรงศึกษาวิชาขี่ม้า ยิงปืน กระบี่กระบองแบบไทยโบราณด้วย^๑

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความ
 สำคัญของการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาแบบตะวันตก ทั้งนี้เพื่อประโยชน์
 ในการปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมชาติตะวันตก ดังนั้นจึงทรงวาง
 นโยบายให้พระราชโอรสทุกพระองค์ได้มีโอกาสออกไปศึกษาเล่าเรียนต่างประเทศ
 ตามแต่ความสามารถและสติปัญญาทุกพระองค์ โดยทรงกำหนดระยะเวลาในการส่ง
 พระราชโอรสแต่ละพระองค์ออกไปศึกษาต่างประเทศไว้อย่างละเอียด ส่วนพระองค์
 สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ นั้น ทรงกำหนดไว้ให้เสด็จออกไป
 ศึกษาในปี พ.ศ. ๒๔๔๑^๒ หากแต่เมื่อ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
 จะเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้ทรงคัดสินพระทัยให้ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จออกไป
 ด้วย ทั้ง ๆ ที่พระองค์ยังไม่ทรงเห็นสมควรนัก^๓

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร:
 สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๔๗๕.

^๒ หจข., ร. ๕ บ. ๑.๓/๖ พระราชหัตถเลขาพระราชพันธุกรรม
 (ร.ศ. ๑๐๔).

... การที่จะต้องส่งลูกชายเล็ก [สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ] ไม่เป็นการเบาแค้นเลย ในเวลาที่คิดไปไม่ตกลงใจอยู่เป็นนาน เพราะในเวลา นี้ชายใหญ่ [สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร] ก็ตาย ลูกโต [พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว] ก็ออกไปอยู่นอก เอี้ยกเล็ก [สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนนครราชสีมา] ก็เด็กเกินไป ลูกชายเล็กเป็นคนที่ฉันใดเลี้ยงมา นึกถึงการที่จะไปแล้วก็ดูเปลี่ยววอกเปลี่ยวใจ และเพราะความเห็นชอบด้วยเช่นเธอคิดว่ามีทางที่จะชิงเอาไว้อีก ๒ ปี ๓ ปี...

หากแต่เนื่องด้วยทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า

... แต่ไปคิดเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า การเล่าเรียนของเราทุกวันนี้ต้องการหนังสือ ภาษาอังกฤษนั้นเป็นเบื้องต้น แต่ขอที่สำคัญนั้นเพื่อจะให้รู้จักอุทยาไศรยและน้ำใจของฝรั่ง เพราะทางความคิดเห็นของฝรั่งแลไทยมักจะมีต่างแตกต่างกันบ่อย ๆ การที่จะให้รู้ใดคิดเห็นว่าเวลาเด็กจะจำแม่นกว่า...

ในการครั้งนั้น ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินส่งเสด็จโดยเรือ พระที่นั่งถึงสิงคโปร์ แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จึงเสด็จ ออกจากสิงคโปร์ไปยังประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๔๓๔ ในการเดินทางนี้มีผู้โดยเสด็จด้วย คือ^๓

^๓ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๑๔ ร่างพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง สวัสดิโสภณ ลงวันที่ ๒๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๕.

๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๑๓ (ร่าง) พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๒/๓๕ ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ.

- สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้เชิญเสด็จ
- พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์
- หม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์
- หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ } นักเรียนหลวง
- หม่อมเจ้านิพนธ์ภาณุพงษ์
- จมื่นศรีสรรักษ์
- นายนกยูง มหาเดเล็กครูโรงเรียนราชกุมาร [ต่อมาเป็นพระยาสุรินทราชา] เป็นผู้ถวายหนังสือไทย
- นายสนั่น [ต่อมาเป็นเจ้าของพระยาธรรมศักดิ์มนตรี]
- นายโท
- นายเหลื่อม } นักเรียนอาจารย์

เมื่อเสด็จถึงประเทศอังกฤษแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ ซึ่งทรงได้รับมอบหมายหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาของบรรดาพระราชโอรสให้เป็นที่ไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้น ทรงจัดให้ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ประทับอยู่กับ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ที่แอสคอต เพื่อทรงศึกษาภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณีแบบตะวันตกเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาชั้นสูงต่อไป โดยมี มิสเตอร์ทอมสัน (Mr. Thomson) เป็นพระอภิบาล เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จไปประทับวังใหม่ที่เกรตนี สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จึงเสด็จประทับกับพระชื่อ ชาร์ล สตัปป์ (Charles Stubbs) ตำแหน่ง The Very Reverend the Dean of Ely ที่เมืองอีลี (Ely) ใกล้เมืองเคมบริดจ์ โดยมีมิสเตอร์เอมเมอร์รี่ (Mr. Emery) เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษร และต่อมาจึงเสด็จย้ายจากเมืองอีลี ไปประทับที่ตำบลแอสคอต, เวสต์เบอร์ วิลดเชอร์ (Chalcot, Wesbury, Wiltshire) กับ

มิสเตอร์ชาร์ลส์ ฟีลิปป์ (Charles Phipps)^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ให้
บรรดาพระราชโอรสทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชโอรสที่ดำรงพระยศ
"เจ้าฟ้า" ได้ทรงศึกษาวิชาทหารทุกพระองค์ ดังนั้นจึงเป็นที่แน่นอนว่า สมเด็จ-
เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จะต้องทรงศึกษาวิชาทหารตามพระราช-
ประสงค์ พระองค์ยังไม่ทันจะทรงเริ่มการศึกษาวิชาทหารในประเทศอังกฤษในขณะที่
จำต้องทรงเปลี่ยนไปทรงศึกษาภาษารุสเซียเพื่อเตรียมพระองค์ในการเสด็จประทับ
ศึกษาวิชาทหาร ณ ประเทศรุสเซีย แทนการประทับทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ ทั้งนี้
ด้วยเหตุผลทางการเมืองอันเนื่องมาจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างประเทศไทยและ
ฝรั่งเศส^๒ อันเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงดำเนิน
นโยบายทางการทูตเพื่อความอยู่รอดของประเทศ ด้วยการอิงมหาอำนาจประเทศอื่น
คือ ประเทศรุสเซีย^๓ ความสัมพันธ์เริ่มแรกระหว่างประเทศไทยและประเทศรุสเซีย
เป็นความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประมุขของประเทศในระบอบราชาธิปไตย ซึ่งพระบาท-

^๑พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จ-
สุเรนทราธิบดี (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), ๑: ๑๕๑, ๑๗๒, ๑๘๐.

^๒ดูรายละเอียดใน สุวิทย์ พักขาว, "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย
กับประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๒ ถึง ร.ศ. ๑๒๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๐๓)"
(ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๘).

^๓ดูรายละเอียดใน ฉลอง สุนทรวาณิชย์, "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ
รุสเซียและประเทศไทยตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐"
(วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖).

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคุ้นเคยสนิทสนมกับสมเด็จพระเจ้าชาร์นนิโคลัส
ที่ ๒ มาแต่เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมารรัสเซีย และความสัมพันธ์
ส่วนพระองค์ก็นำไปสู่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จนกระทั่งมีการสถาปนาความ
สัมพันธ์ทางการทูตในที่สุด เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสิน
พระทัยดำเนินนโยบายทางการทูตอิงประเทศรัสเซียนั้น แม้ว่าประเทศรัสเซียจะไม่
สามารถเข้าแทรกแซงในการเจรจาทางการเมืองระหว่างประเทศไทยและฝรั่งเศส
ได้ตามที่ทรงหวังไว้ก็ตาม แต่อิทธิพลของประเทศรัสเซียก็สามารถทำให้ประเทศ
ฝรั่งเศสเปลี่ยนท่าทีที่มีต่อประเทศไทยในทางที่ดีขึ้น ทำให้สถานการณ์คล้ายความ
คั่งเครียดลงได้มาก เห็นได้จากการรับรองที่กรุงปารีสเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๔๐^๑ และในการเสด็จ
ประพาสยุโรปครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัย
ที่จะส่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ไปประทับทรงศึกษาวิชาทหาร
ณ ประเทศรัสเซียตามคำขอของสมเด็จพระเจ้าชาร์นนิโคลัสที่ ๒ ที่ทรงมีพระประสงค์
จะเลี้ยงดูและให้การศึกษแก่พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว สักพระองค์หนึ่ง และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเห็นว่า
"...เป็นการดีในทางราชการที่จะผูกพันให้สนิท และอีกอย่างหนึ่งเชื่อได้ว่า
เอมเปอเรอคงจะเอื้อคึกว่าพระเจ้าแผ่นดินอื่น ๆ ที่เราจะฝากได้..."^๒ และ
"...เพราะไค้สังเกตุอาการกิริยาอุกคนนี้ว่าไม่เป็นคนเล่นโอละพ้อ...การที่จะไป

^๑พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จ
พระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕),

๒: หน้า ๓๓๔ - ๓๓๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๔.

รัสเซียครั้งนี้ ที่เต็มใจมากก็ไซ้จะอยากเป็นทหารอาสาพลเรือน ไปด้วยความรู้ว่าออก
เป็นราชการหน่อย ๆ หนึ่ง..."^๑ ซึ่งโดยส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวง-
พิษณุโลกประชานาถ ก็ทรงตระหนักดีในการเสด็จทรงศึกษาในครั้งนี้ คือ

...ทรงพระดำริเห็นว่า เป็นการสำคัญมากอยู่ ไม่ได้ทรงถือว่า จะเสด็จไปตั้ง
พระทัยทรงศึกษาวิชาการสำหรับพระองค์อย่างเดียว เพราะเป็นการครั้งแรก
ที่เจ้าไทยใคร่เสด็จไปประทับ จะทรงรักษาพระเกียรติยศแลประพฤติพระองค์ให้
เป็นที่สมควรยิ่ง จะมีไหม้ของดีเคียนใคร่เลยแต่สักเล็กน้อย แลจะทรงพระ
ราชดำริในราชการที่จะให้ทางพระราชไมตรีในระหว่างประเทศสยามกับ
ประเทศรัสเซียสนิทสนมยิ่งขึ้น...^๒

เมื่อเป็นที่แน่นอนว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จะต้อง
เสด็จไปทรงศึกษาวิชาทหาร ณ ประเทศรัสเซียแล้ว จึงต้องทรงเตรียมพระองค์โดย
ทรงศึกษาภาษารัสเซียและวิชาทั่วไป และเสด็จย้ายที่ประทับจากบ้านเกรตนี่
(Greatny) เมืองแคมเบอร์ลี (Camberley) ที่ประทับร่วมกับสมเด็จพระบรม-
โอรสธิดาราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ไปประทับบ้านใหม่ที่บ้านเอลเซนวูด (Elsenwood)
เมืองเดียวกัน มีนายแพทย์ร้อยเอกยาร์ (Yarr) เป็นพระอภิบาล นายนกยูง ซึ่ง
จะตามเสด็จประเทศรัสเซียประจำที่ประทับ มีมิสเตอร์ปอด อาคาเชฟ (Paul
Ardachev) ชาวยุสเซียถวายการสอนภาษารัสเซียและภาษาฝรั่งเศส และ
มิสเตอร์โอลิเวีย (Olivia) ถวายการสอนภาษาอังกฤษ แล้วยังต้องทรง
ศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เลขคณิต เรขาคณิต พีชคณิต และ ภาษา

^๑พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล..., ๒: ๖๑.

^๒พจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๑๓ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๗.

ลาตินด้วย^๑ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดที่จะให้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงมีพระอุทิศหาะยิ่งขึ้นในการศึกษา จึงโปรดให้มีนักเรียน ไทยไปเป็นคุศิกษาค่วย ๑ คน คือ นายพุ่ม ซึ่งเป็นผู้ที่ผ่านการคัดเลือกเป็นที่พอพระ- ราชหฤทัยและพอใจทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้า- กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ นายแพทย์ยาร์ (Yarr) เคอเนลฮูม (Hume) และ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์^๒

นายพุ่ม เป็นนักเรียนทุนเล่าเรียนหลวงคนแรก^๓ เป็นบุตรคนสามัญ เรียน จบจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ผ่านการสอบคัดเลือกได้รับพระราชทานทุน เล่าเรียนหลวงเป็นคนแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ และโดยเสด็จพระราชดำเนินออกไป ศึกษา ณ ประเทศอังกฤษเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส ยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อนายพุ่มได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เป็น นักเรียนตามเสด็จในพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ แล้ว จึงต้องเร่งเรียนภาษารุสเขียนเพื่อตามเสด็จ

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงมีเวลาศึกษาภาษา รุสเขียนอยู่ประมาณ ๖ เดือนก่อนเสด็จประเทศรุสเขียนในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งถึงแม้จะเป็นการเร่งรัดแต่ก็ทรงศึกษาได้ก็เป็นที่น่าพอใจ ทั้งนี้เพราะทรงมีพระ อุทิศหาะ ประกอบด้วยทั้งมิสเตอร์อาคาเซฟพระอาจารย์ที่ถวายการสอนเอาใจใส่โดย

^๑ หจข., ร. ๕ ท. ๔๘/๑๓ พระยาวิไลภานุสิษฐ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖.

^๒ พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล..., ๒: ๘.

^๓ ปราณีต นิยายฉบับ, "นายพุ่มนักเรียนทุนเล่าเรียนหลวงคนแรก,"

กวดขัน คือจัดให้มีการตั้งสโมสรชื่อ รุสเซียนดิเบตติงโซไซตี้ (Russian Debating Society) เพื่อจัดให้มีการอภิปรายถกเถียงกันเป็นภาษารุสเซียน ประมาณสัปดาห์ละประมาณ ๒ - ๓ ครั้ง^๑ อันนับเป็นการฝึกฝนการพูดที่ดี

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จจากกรุงลอนดอนไปยังกรุงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก ในวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยมีพระยาสุรียานุวัตร อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสเป็นผู้นำเสด็จ พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน) ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระอภิบาล ทำหน้าที่ดูแลตรวจตราการเล่าเรียนและความประพฤติส่วนพระองค์ นายนกยูง ผู้ซึ่งทำหน้าที่ถวายหนังสือไทย และนายพุ่ม โดยเสด็จด้วย ในกรณีนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชกัณฑ์มาก จึงทรงมอบหมายหน้าที่และทรงแจกแจงถึงการควรไม่ควรแก่พระยามหิบาลบริรักษ์โดยละเอียด^๒ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จถึงกรุงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดียิ่ง โดยสมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงวัง และนายทหารแต่งกายเต็มยศรับเสด็จตามพิธีการ มีเคาน์เบงเคนดอร์ฟ (Count Benkendorf) สมุหราชมนเฑียร พลตรี เคาน์ เคลเลอร์ (General Major Count Keller) ผู้บัญชาการโรงเรียนมหาดเล็กซึ่งจะทำหน้าที่จัดการศึกษาส่วนพระองค์ และ ร้อยเอก วัลดิมาร์ คุรอฟ (Captain Woldemar Khrouoff) นายทหารม้ารักษาพระองค์ซึ่งจะทำหน้าที่พระอภิบาล นำเสด็จประทับ ณ พระราชวังวินเตอร์ นอกจากนี้ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดียิ่งแล้ว ยังทรงได้รับการถวายพระ-

^๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๕/๑๓ พระยาวิธานุสิษฐ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖.

^๒ หจข., ร. ๕ รล. ๓/๑๔ พระบรมราชาโหวาทพระราชทานพระยามหิบาลบริรักษ์.

เกียรติยศอย่างเคร่งครัดด้วย คือทรงได้รับพระราชทานเรือและรถหลวงในการเสด็จ
ที่ต่าง ๆ และทุกครั้งจะต้องมีทหารยืนแถวถวายค่านับรับเสด็จเสมอ^๑

ทรงศึกษาในประเทศรัสเซีย

004179

สมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ทรงรับเป็นพระราชบุตรทุกอย่างในเรื่อง
การศึกษาของ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ โดยที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ไม่ทรงทราบว่าจะทรงพระกรุณาจัดประการใด^๒ และ
ในการนี้ทรงมีพระราชประสงค์ให้ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
ได้เข้าทรงศึกษาในโรงเรียนนายร้อยมหาดเล็ก (Corps des pages) โดยรับสั่ง
เค็ดชาดแกผู้บัญชาการโรงเรียน นายพลตรีเคาน์ เคลเลอร์ (Count Keller)
ว่าจะต้องให้ทรงสอบไล่ได้ภายในกำหนด ๔ ปีด้วย ซึ่งตามหลักสูตรของโรงเรียน
นายร้อยมหาดเล็กมีชั้นการศึกษา ๕ ชั้น ดังนั้นการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวง
พิษณุโลกประชานาถ จะต้องทรงจบการศึกษาภายในเวลา ๔ ปี พระองค์จึงต้องทรง
ศึกษาวิชาการต่าง ๆ เป็นส่วนพระองค์เพื่อเตรียมเข้าทรงศึกษาในชั้นปีที่ ๖ เสีย
ทีเดียว^๓ เมื่อเสด็จทรงศึกษาโรงเรียนนายร้อยมหาดเล็กนั้น นอกจากเสด็จไป-กลับ
แล้ว ก็ไม่ทรงได้รับอภิสิทธิ์ใด ๆ แตกต่างไปจากผู้อื่นในโรงเรียน คือ ทรงรวม

^๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๑๘ พระยาสุริยานุวัตร กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗.

^๒ พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล..., ๒ ๕๗.

^๓ กรมเสนาธิการทหารบก, ประวัติกองทหารซึ่งไปในงานพระราชสงคราม
ฉะหวีปยุโหรบ (หนังสืองานพระศพ จอมพลสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวง
พิษณุโลกประชานาถ, ๒๔ กันยายน ๒๔๖๓). [ม.ป.ท.], หน้า ง.

กิจกรรมในการฝึกภาคสนามทุกอย่างเช่น ซี่มา ยิงปืน พันคาบ เดินทางไกล ฝึกกาย-
บริหารและซ่อมรบ และต้องทรงร่วมเสด็จประทับแรมพร้อมทั้งนักเรียนมหาดเล็ก
อื่น ๆ ทรงปฏิบัติเหมือนเพื่อนนักเรียนทุกอย่าง เป็นคนว่า ประทับรถไฟชั้น ๓ รวม
เสวยและบรรทมกับพระสหาย^๑

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์
ให้บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายที่ทรงศึกษาวิชาทหารใดทรงเรียนรู้อะไร
พลเรือนควบคู่ไปด้วยกัน เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรง
ศึกษาอยู่ชั้นปีที่ ๔ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ จึงต้องทรงศึกษาวิชานอกโปรแกรมของ
นักเรียนนายร้อยมหาดเล็กเป็นพิเศษ คือ วิชากฎหมาย และวิชาประวัติศาสตร์การ
เมือง^๒ และทรงสามารถผ่านการสอบได้ในชั้นปีที่ ๔ เป็นลำดับสองด้วยคะแนน
๑๖๓ แต้มจากคะแนนเต็ม ๑๖๔ แต้ม ตามรายวิชาดังนี้^๓

๑. วิชาประวัติศาสตร์ (History)	๑๒	คะแนน
๒. วิชาระเบียบข้อบังคับกติกากาโหม (Military- Regulation)	๑๒	คะแนน
๓. วิชาภูมิศาสตร์ (Geography)	๑๒	คะแนน
๔. วิชายุทธวิธี (Tactics)	๑๑	คะแนน

^๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๒๔ พระยามหิบาลบริรักษ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐.

^๒ หจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๒๔ พระยามหิบาลบริรักษ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๘.

^๓ หจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๒๔ พระยามหิบาลบริรักษ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐.

๕. ภาษารุสเซีย (Russian)	๑๒	คะแนน
๖. วิชากลศาสตร์ (Mechanics)	๑๑	คะแนน
๗. วิชาการไต่ปืนใหญ่ (Artillery)	๑๒	คะแนน
๘. วิชาป้อมค่าย (Fortification)	๑๒	คะแนน
๙. วิชาเคมี (Chemistry)	๑๒	คะแนน
๑๐. ภาษาเยอรมัน (German)	๑๐	คะแนน
๑๑. วิชาประวัติศาสตร์ธรรมชาติ (Natural History)	๑๒	คะแนน
๑๒. ภาษาฝรั่งเศส (French)	๑๒	คะแนน
๑๓. วิชาภูมิมาปวิทยา (Topography)	๑๑	คะแนน
๑๔. วิชาธรรมศาสตร์ (Jurisprudence)	๑๒	คะแนน

เนื่องจากเป็นธรรมเนียมของโรงเรียนนายร้อยมหาดเล็กที่สมเด็จพระเจ้า
ชาร์จจะโปรดเกล้าฯ ให้นักเรียนนายร้อยมหาดเล็กที่สอบได้ที่ ๑ ๒ ๓ ในชั้นปีที่ ๔
เป็นมหาดเล็กสำหรับพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้า สมเด็จพระราชชนนี และ
พระบรมวงศ์ต่าง ๆ ในงานพระราชพิธี ในครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลก-
ประชานาถ ทรงได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นมหาดเล็กในองค์สมเด็จพระนางเจ้า
และทรงได้รับพระราชทานพระยศเป็นนายสิบด้วย^๑

ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงศึกษาในชั้นปีที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวง-
พิษณุโลกประชานาถ ทรงเลิกศึกษาวิชากลศาสตร์ (Mechanics) วิชาเคมี
(Chemistry) วิชาประวัติศาสตร์ธรรมชาติ (Natural History) และวิชา
ธรรมศาสตร์ (Jurisprudence) หากแต่เพิ่มวิชาศึกษาอีก ๓ วิชาคือ ภาษาอังกฤษ

---

^๑ หจข., ร. ๕ ต. ๔๔/๓๓ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กราบทูล
กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๓๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐.

(English) วิชาประวัติศาสตร์สงคราม (History of Wars) วิชากายบริหาร (Physical Exercise) วิชาขี่ม้า (Hippology) วิชากฎหมายทหาร (Military Law) วิชาการจัดการบริหารทางทหาร (Military Administration) และวิชากฎหมายระหว่างประเทศ (International Law) รวมทั้งวิชาพิเศษอื่น ๆ คือ เต้นรำ ดนตรี และวาคเขียนด้วย^๑ ทรงสอบได้ผ่านชั้นปีที่ ๕ อันเป็นชั้นสูงสุดเป็นที่ ๑ ทรงได้คะแนน ๑๑.๗๕ แต้มจากคะแนนเต็ม ๑๒ แต้ม โดยมีนายพุ่มเป็นที่ ๒ ได้คะแนน ๑๑.๕๐ แต้ม ทรงมีพระเกียรติยศได้รับการจารึกพระนามในแผ่นศิลาติดไว้ที่โรงเรียนนายร้อยมหาดเล็กตามประเพณีที่เคยจารึกนามผู้ที่สอบได้ที่ ๑ ในชั้นสูงสุดของโรงเรียนไว้เป็นเกียรติยศ^๒ นอกจากนี้ ยังทรงได้รับพระราชทานพระมหากรุณาจากสมเด็จพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๒ โปรดเกล้าฯให้เป็นนายทหารสัญญาบัตรพระยศร้อยตรีในกองทัพรัสเซีย ประจำกรมทหารม้าอุสซาร์ ที่เมืองซาร์สโกเยเซโล เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๕^๓

ก่อนเข้าทรงรับราชการในกรมทหารม้าอุสซาร์ในเดือนพฤศจิกายน ๒๔๔๕ นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงตามเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ประพาสอเมริกาเป็นเวลา ๓ เดือน และเมื่อทรงเริ่มเข้ารับราชการ สมเด็จพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๒ โปรดเกล้าฯให้เสด็จประทับ ณ

^๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๓๔ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมขุนสกลนคร กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐.

^๒ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๔๑ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมขุนสกลนคร กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๓๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๑.

^๓ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๔๑ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมขุนสกลนคร กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๑.

วังเมืองซาร์สโกเยเซโด้ อันเป็นเมืองที่ตั้งกรมทหารม้าอุสซาร์ พร้อมทั้งพระราชทาน
 รถม้าหลวงเป็นการส่วนพระองค์ด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 ทรงปฏิบัติหน้าที่เหมือนนายทหารโดยทั่วไป คือ ฝึกหัดทหาร อยู่ยาม และยังคงทรง
 พระอักษรในเวลาที่ทรงว่างเพื่อเตรียมพระองค์ในการ เสด็จเข้าศึกษาต่อในโรงเรียน
 เสนาธิการทหารด้วย จึงต้องทรงศึกษาภาษารัสเซีย ฝรั่งเศส เยอรมัน
 กฎหมายนานาประเทศ และเสด็จประทับทรงฟังศาลอาญาและศาลทหารพิพากษาอยู่
 เสมอ ๆ ทรงรับราชการทหารอยู่จนกระทั่งปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงได้เสด็จกลับ
 ประเทศไทยชั่วคราวระยะหนึ่ง แล้วเสด็จกลับไปทรงศึกษาต่อในหลักสูตรนายทหารฝ่าย
 เสนาธิการอีก ๒ ปี

ในการศึกษาวิชาเสนาธิการทหารนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 สำเร็จการศึกษาโดยเร็วเพื่อเสด็จกลับมาช่วยราชการภายในประเทศ จึงมีกระแส
 พระราชโองการกราบทูลสมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ให้ทรงเปลี่ยนวิชาการ
 ศึกษาเป็นหลักสูตรเร่งรัด ซึ่งสมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำ
 โครงการศึกษาใหม่ตามพระราชดำริ คือ^๑

วันจันทร์ ทรงศึกษาวิชา พงษาวดารศึก วิธีพิไชยสงคราม ภาษา
 รัสเซีย ภาษาฝรั่งเศส

วันอังคาร เสด็จรับราชการในกรมทหารอุสซาร์ ณ เมืองซาร์สโกเยเซโด้

วันพุธ ทรงศึกษาวิชา จัดกระบวนทัพ และภาษาฝรั่งเศส

^๑ หจข., ร. ๕ ต. ๔๘/๔๑ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กราบทูล
 กรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑.

^๒ หจข., ร. ๕ ต. ๔๘/๔๔ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กราบทูล
 กรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒.

- วันพฤหัสบดี ทรงศึกษาวิชา ภาษาฝรั่งเศส วิธีจัดกระบวนการ
 วิธีสร้างป้อมค่าย วิธีจัดกระบวนการ วิชาการใช้ปืนใหญ่
 ปืนเล็ก และคินคาลูกปืนระเบิด
- วันศุกร์ เสด็จรับราชการในกรมทหารสุสซาร์ ณ เมืองซาร์สโกเยเซโด
- วันเสาร์ ทรงศึกษาวิชา พงษาวดารศึก วิธีพิไชยสงคราม วิธีจัด
 กระบวนทหาร วิธีสร้างป้อมค่ายและวิธีจัดกระบวนการ

สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงศึกษาหลักสูตรนายทหาร
 เสนาธิการควบคู่ไปกับการรับราชการในกรมทหารม้าสุสซาร์อยู่จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๔๗
 เกิดสงครามระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศญี่ปุ่น (พ.ศ. ๒๔๔๗ - ๒๔๔๘) อัน
 เนื่องมาจากการขัดผลประโยชน์ระหว่างกันในด้านอาณาเขตตะวันออกของประเทศจีน
 ประเทศรัสเซียเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการรบเพราะปัจจัยหลายอย่าง คือ สภาพการ
 เมืองภายในประเทศหนาวเย็น และรัสเซียอยู่ห่างไกลจากสมรภูมิตรบ ลำบากในการ
 ลำเลียงทหารและการคมนาคมขนส่งต่างๆ ในขณะที่กองทัพญี่ปุ่นเข้มแข็งกว่าทั้งกำลัง
 ทางทัพบกและทัพเรือ สมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ ทรงมีพระราชปรารภเกี่ยวกับ
 สภาพการสงครามกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ว่ารัสเซียต้องส่ง
 ทหารม้าสุสซาร์ไปสงครามจำนวนมาก เหลือนายทหารอยู่ประจำการน้อย ทรงมี
 พระราชประสงค์ให้ทรงพักการทรงศึกษาไว้ชั่วคราว เพื่อรับราชการฝึกทหารแทน
 นายทหารที่ไปสงครามให้เต็มที่ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 ก็ทรงรับอาสาทำตามพระราชประสงค์โดยจะทรงศึกษาวิชาในช่วงกลางคืนแทน ทั้งนี้
 เพราะทรงตระหนักในหน้าที่ของพระองค์ต่อสมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ และ

๑ หจข., ร. ๕ ก. ๔๘/๕๐ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กราบพูล
 กรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๓.

ประเทศรัสเซีย และทรงเชื่อมั่นว่ารัสเซียคงจะทองชนะสงครามในที่สุด แมตต่อมาจะทรงได้รับพระราชทานวันหยุดนานถึง ๔ เดือนในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ตาม ทรงโปรดที่จะประทับอยู่ในรัสเซียเพราะไม่ทรงต้องการให้ชาวรัสเซียถูกพระองค์ว่าชัชลาดหนีสถานการณ์ในรัสเซีย^๑ ทรงแสดงพระดำริอย่างตรงไปตรงมาว่า

...หม่อมฉันทำตามตรงถึงความรู้สึกของเอมเปอเรอและชาวรัสเซียทุกคน. ในการที่พระเจ้าแผ่นดิน [พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] ทรงเรียกพระราชโอรสกลับว่าเพราะสภาพการณ์อันทรายในรัสเซียและเพราะรัสเซียอ่อนแอ พระเจ้าแผ่นดินจึงไม่สมพระทัยที่จะให้พระราชโอรสประทับอยู่ในรัสเซียเหมือนแต่ก่อน จะมีการลงนามสงบศึกในไม่ช้า บ้างที่ถาวรต่อไปก็จะดีกว่า ถ้าอาการประชวรของสมเด็จพระบรมราชินีนาถไม่เป็นอันตราย หม่อมฉันเสียใจมากที่โศกชาวประชวรของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ แต่จะตงเสียใจเพิ่มขึ้นถ้าจะตงจากรัสเซียอย่างเร่งรีบในขณะนี้ หม่อมฉันอยู่ที่นี้และกินขนมปังของเอมเปอเรอมา ๗ ปี เมื่อองค์เอมเปอเรอทรงมีความสุข และทุกสิ่งทุกอย่างสงบ การจากไปในขณะที่รัสเซียเกิดวิกฤตการณ์เป็นการอกตัญญูอย่างชัชลาด...^๒

การที่ต้องประทับอยู่ในประเทศรัสเซียตลอดเวลาวันหยุดแล้วจึงทรงเริ่มการศึกษาในเวลากลางวันเต็มตามโปรแกรมเดิมที่พระราชวังวินเทอร์นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ กลับทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อพระองค์ด้วย ดังพระคำรัสว่า

^๑หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๕๐ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กราบพุดกรมขุนสมมทอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔.

^๒หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๕๐ (Copy) Telegram from H.R.H. Prince of Pitsanuloke to H.R.H. The Crown Prince. St. Petersburg 17 June 1905.

... ต่อเมื่อการสงครามสงบแล้วก็ยังเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมือง ทำให้การศึกษา
นั้นเข้าไปอีก แผลงตอนปลายก็ใคร่ทรงศึกษาสมดังพระประสงค์ ทั้งใคร่ทรงทราบ
การเปลี่ยนแปลงในวิธีรับต่าง ๆ ซึ่งผิดกับแบบเดิมหลายอย่าง... ใคร่ทรงศึกษา
การเหล่านี้โดยชักชวนใตตามนายทหารซึ่งกลับจากราชการทัพบาง อานจาก
จดหมายเหตุต่าง ๆ บาง ทั้งใคร่ทรงรวบรวมสมุดตำราต่าง ๆ อย่างใหม่ ๆ
มาเพื่อจะใคร่เอามาสาธกให้เป็นการแพร่หลายในกองทัพสยาม...

เมื่อทรงศึกษาวิชาเสนาธิการทหารนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
ทรงมีพระอุตสาหะวิริยะมาก ทรงอ่านหนังสืออาทิหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๓๐ เล่ม เพื่อ
เตรียมพระองค์ในการสอบไล่ซึ่งจัดให้มีการสอบต่างหาก โดยมีคณะกรรมการถวาย
การสอบไล่เป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะจะต้องทรงสำเร็จการศึกษาภายในกำหนดเดือน
ธันวาคม ๒๔๔๒^๒ และทรงสอบไล่ผ่านด้วยคะแนนเต็มทุกวิชา คือ ๘๖ แต้ม เป็นที่ ๑
นายพุ่มไค้ ๘๕ แต้ม เป็นที่ ๒ ดังปรากฏในตารางอัตรากการสอบไล่วิชา Military
Academy คือ^๓

^๑"การเลี้ยงที่ศาลายุทธนาธิการ," บุตทโกษา เล่ม ๑๔ ตอนที่ ๘
(เมษายน ร.ศ. ๑๒๕): ๖๐๓ - ๖๐๔.

^๒หจข., ร. ๕ ท. ๔๘/๕๒ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมทูต
กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔.

^๓หจข., ร. ๕ ท. ๔๘/๕๒ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมทูต
กรมขุนสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔.

	Artillery	Fortification	Tactics	Military Administration	History of Military Art	History of Wars	Strategy	Russian Language
His Royal Highness Prince Phitnuloke	12	12	12	12	12	12	12	12
Lutenaut Nai Poum	12	11	11	12	10	11	11	11

เป็นประเพณีในประเทศรัสเซียว่าถ้าพระบรมวงศานุวงศ์ใดทรงจบการศึกษาวิชาเสนาธิการทหารแล้ว จะได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เชนตวลาคีเมียร์ชั้นที่ ๔ ทุกพระองค์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงจบการศึกษาวิชาเสนาธิการทหารแล้ว สมเด็จพระเจ้าชาลส์ที่ ๒ พอลพระทัยมาก โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นนายพันเอกพิเศษในกองทัพบกรัสเซีย และเป็นนายทหารพิเศษในกรมทหารม้าอูสซาร์ รวมทั้งโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เชนตวลาคีเมียร์ชั้นที่ ๔ และเชนคั่นเคร์ นับเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักใคร่เมตตาประดุจพระญาติวงศ์องค์หนึ่ง โดยส่วนพระองค์

๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๔/๕๒ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมทูต
กรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ และ พระเจ้าวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา,
๒๕๑๖), ๑: ๑๑.

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงภาคภูมิใจพระทัยในความสำเร็จ
ครั้งนี้เป็นอย่างเด่นชัด จากพระโทรเลขของพระองค์ ความว่า

... ไปดูกรมหลวงสมเด็จพระบรมราชินีนาถว่าหมอมันสำเร็จการสอบได้เรียบร้อย
แล้ว ไต่คะแนนเต็มทุกวิชา เคี้ยวนี้บางที่จะไม่มีใครพูดได้ว่า หมอมันไม่ใคร่
เรียนเมื่ออยู่ที่นี้ หมอมันทำไต่เพียงแค่นี้ จะมีคนไทยอื่นที่ไต่คะแนนเต็มที่ไหนอีก
หมอมันพร้อมที่จะเดินทางกลับทันทีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราช-
หัตถ์เลขามาถึง หลังจากนั้นหมอมันจะเดินทางโดยเรือเยอรมันลำแรกที่จะ
เป็นไปได้ จะเป็นพระกรุณาจากตาพระองค์จะบอกกับใคร ๆ ที่สงสัยว่า
หมอมันทำอะไรอยู่ที่นี้ถึงผลการสอบของหมอมัน...

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงสำเร็จการศึกษาเสนาธิการ
ทหารแล้ว จึงเสด็จกลับประเทศไทยในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๔๘

สภาพความเป็นอยู่ในรัสเซียและความสัมพันธ์ส่วนพระองค์กับพระราชวงศ์รัสเซีย

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จประทับศึกษา ณ
ประเทศรัสเซียนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกังวลพระราชหฤทัย
และทรงห่วงใยมากเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมในประเทศรัสเซียที่พระราชโอรสจะต้อง
ทรงประสบ ดังปรากฏในพระราชหัตถ์เลขาวว่า

๑ หจข., ร. ๕ ค. ๔๘/๕๒ (Copy) Telegram from H.R.H.

The Prince of Pitsanuloke to Kromluang Devavongse dated
St. Petersburg. January 11, 1906

... การซึ่งลูกชายเล็กเรียนอยู่ในประเทศรัสเซียนั้น อยู่ในที่ใกล้ราชสำนัก และในกลางเมืองหลวงอันเป็นที่ประชุมคนทั้งคี่ทั้งชั่ว การที่จะรักษาตัวไม่ให้เป็นที่เสียหายในหมูชนทั้งปวงก็คี่ ในราชสำนักก็คี่ ย่อมเป็นการยากกว่าอยู่บ้านนอก ลูกชายเล็กถึงว่าจะเป็นคนฉลาดเฉลียวปานใด ก็ยังเป็นเด็ก ความคิดเดินไปข้างหน้ามากกว่าที่จะคิดถอยหลัง แลมักจะตกไปในความเพลิดเพลันไ้มาถูกตามธรรมดาของเด็กหนุ่ม เพราะฉะนั้นจะขอมอบหมายฝากฝังต่อเจ้าให้ช่วยดูแลตักเตือน อย่าไ้มีความเกรงใจอย่างหนึ่งอย่างใดเลย...

หากแต่โดยพระนิสสัยส่วนพระองค์แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถไม่ทรงโปรดการเข้าสังคมเที่ยวเตร่และลีลาศในกรุง เซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก^๒ นอกจากจะต้องทรงร่วมในงานพระราชพิธีและงานสมาคมต่าง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จเสด็จเหมือนว่าพระองค์ทรงเป็นพระราชวงศ์รัสเซียพระองค์หนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรงสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายร้อยมหาดเล็กและทรงได้รับยศนายทหารม้าสูซซาร์แล้ว ทรงได้รับเชิญเสด็จในงานพระราชพิธีเช่นเดียวกับพระราชวงศ์รัสเซียทุกครั้ง^๓ และไม่เพียงแต่ในงานพระราชพิธีเท่านั้น หากยังทรงได้รับเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหารค่ำและพระกระยาหารว่างเวลากลางคืน และงานเต้นรำอยู่เสมอ ๆ ด้วย ซึ่งผู้เชิญเสด็จโดยมากจะเป็นบรรดาพระราชวงศ์ และ

^๑ หจข., ร. ๕ ต. ๘๘/๓๘ ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระศรีธรรมศาสน์ ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐.

^๒ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกศวิงปารุสก, ๑: ๑๑.

^๓ หจข., ร. ๕ ต. ๘๘/๔๑ พระยาศรีธรรมศาสน์ กราบทูลกรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๑.

บรรดานายทหารในกรมทหารม้าสุพรรณบุรี โดยปกคิสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดให้เสด็จร่วมโต๊ะเสวยอยู่เสมอในวันอาทิตย์ และถ้าหากวันใดไม่ได้เสด็จร่วมโต๊ะเสวยก็โปรดที่จะเสด็จประทับ ณ สถานทูตในคืนวันเสาร์จนถึงเย็นวันอาทิตย์ ทั้งนี้เพราะโปรดเสวยอาหารไทย โดยมีนายพุ่มตามเสด็จพร้อมด้วยผู้ร่วมเสวยเป็นประจำ ได้แก่ กัปตันครูรอฟพระอภิบาล มิสเตอร์ลอเรล และ หม่อมเจ้าทองทิพย์ ทองใหญ่ ในการเสด็จร่วมกับบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ผู้เสด็จทั้งหลาย สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงได้รับพระมหากรุณาและความสนธิทสนมเป็นอย่างดี เช่น ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดให้ประทับในหมู่เจ้านายสูงสุดเสมอในงานพระราชพิธีต่าง ๆ และทรงได้รับการขานพระนามจากสมเด็จพระเจ้าชาเร็นโคดิสที่ ๒ และบรรดาพระราชวงศ์ที่คุ้นเคยว่า "เล็ก" อันเป็นพระนามที่ไซ้เรียกกันในกลุ่มผู้ใกล้ชิดเท่านั้น

^๑ พ.ร.บ., ร. ๕ ต. ๔๘/๔๑ พระยาศรีธรรมศาสตร์ กรมทูต
กรมขุนสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑

๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๒๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๒.

^๒ หม่อมศรีพรหมา กฤดากร, อัครธีวประวัติหม่อมศรีพรหมา กฤดากร
(พระนคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๑๐๒.

^๓ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์.

เสกสมรส

หลังจากสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงสำเร็จการศึกษาเสนาธิการทหารแล้ว ก่อนเสด็จกลับประเทศไทย ทรงเสกสมรสกับสตรีชาวรัสเซีย ชื่อ คัทรีน เดสนิตสกี (Catherine Desnitsky) ผู้เป็นกำพร้า มีบิดาชื่อ อิวาน สเตปานโนวิช เดสนิตสกี (Ivan Stepanovitch Desnitsky) ผู้เคยเป็นประธานศาลสูงของมณฑลลูตซ์ (Lutz) และมีมารดาเป็นสตรีในตระกูลคิชเนียคอฟ (Khijniakoff)^๑ เป็นการเสกสมรสอย่างเงี้ยบ ๆ และเป็นความลับโดยไม่ແ่แม่แแต่จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือจะกราบบังคมทูลให้สมเด็จพระเจ้าชาร์นิโคลัสที่ ๒ ทรงทราบ เพราะทรงตระหนักดีว่าคงจะไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตด้วยดี การเสกสมรสระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ กับสตรีชาวรัสเซียนี้ก่อให้เกิดความฉืดหวังและปัญหาบางประการ กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงโศรมนัสและกริ้วมาก ทั้งนี้เพราะยังไม่เคยปรากฏมีพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงพระองค์ใดเสกสมรสกับสตรีชาวต่างชาติมาก่อน และพระองค์แรกที่ทรงกระทำคือพระราชโอรสองค์ที่ทรงโปรดมากที่สุดองค์หนึ่ง แม้ว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ จะทรงเข้าพระทัยเห็นพระทัยกันอย่างลึกซึ้งเป็นพิเศษตาม^๒ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทวงถึงปัญหาการสืบสันตติวงศ์ที่โปรดเกล้าให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงเป็นลำดับสองต่อจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และปัญหาการมีโอรสว่าจะให้ดำรงอิสริยยศ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^๒ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าทีวีที, หน้า ๔๘๗.

ชั้นใด หากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ กรมวังคมทูลว่าพระองค์ไม่เคยทรงคิดว่าเป็นที่สองในการสืบสันตติวงศ์ เพราะยังมีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ที่มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์อยู่ และสำหรับโอรสก็โปรดที่จะให้เป็นมิสเตอร์ก็ได้นั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วและไม่ทรงรับรองการเสกสมรสนี้ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ แม้จะทรงมีพระราชนัดคาก็ตาม

จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับรองการเสกสมรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ อย่างเป็นทางการโปรดให้เรียกชื่อ หม่อมคัทริน ณ พิษณุโลก พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ชั้น ๒ ทูลเชิญจุลจอมเกล้า ส่วนพระราชนัดคาโปรดให้เป็นหม่อมเจ้า พระราชทานนามว่า จุลจักรพงษ์^๑ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ดำรงตำแหน่งรัชทายาทชั่วคราวระหว่างที่ยังไม่ทรงมีพระราชโอรส ดังเหตุผลที่ทรงแสดงต่อพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการว่า

๖. ในเวลานี้ต้องให้ฮ่องรวมพระราชชนนีเป็นรัชทายาทไม่มีอย่างอื่น เว้นแต่ข้าพเจ้ามีบุตรจึงให้บุตรเป็นรัชทายาทต่อไป เพราะฉะนั้นในเวลานี้ข้าพเจ้าขอกำหนดไว้ว่าในกรณีที่เกิดแต่สมเด็จพระบรมราชินีนาถอันเป็นน้องรวมอุทรเป็นรัชทายาทตามลำดับอายุพรรษา จ้าเคียมควยของชายเล็ก เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ผู้เป็นน้องมีอายุพรรษา รองตัวข้าพเจ้านั่งลงไป...^๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงมีโอรสองค์เดียวประสูติแต่หม่อมคัทริน ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ คือ หม่อมเจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทาน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๔.

^๒ หจข., ร. ๖ ว. ๑/๒ รัชทายาท.

สถาปนาเป็น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ในวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ๒๔๖๓^๑
 พระองค์ทรงมีหม่อมคนเดียวมานตลอดระยะเวลาที่ ๑๐ ปี แล้วจึงทรงหย่ากับ
 หม่อมคัทรินในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ และทรงมีพระประสงค์จะเสกสมรสใหม่กับ
 หม่อมเจ้าหญิงชวลิตโอภาส ธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
 แต่ไม่ทรงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว และเมื่อทูลขอให้สมเด็จพระราชชนนีพระพันปีหลวง จัดการเสกสมรส
 ประทานที่วังพญาไท สมเด็จพระราชชนนีก็ทรงวิร้อ จนกระทั่งเสด็จสวรรคต วันที่ ๒๐
 ตุลาคม ๒๔๖๒ เหตุที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงประสบปัญหา
 ในการเสกสมรสครั้งนี้ก็เนื่องจากก่อนหน้านี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงออกพระราชกฤษฎีกาเกี่ยวกับการเสกสมรสของเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ไว้ว่า
 จะทำได้คือเมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าทำผิด
 ฐานละเมิดต่อพระองค์^๒ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงเล็ง
 ปัญหาที่ด้วยการรับหม่อมเจ้าหญิงชวลิตโอภาส เป็นชายาตามธรรมเนียมโบราณโดยไม่
 จำเป็นต้องมีพิธีใด ๆ ทั้งสิ้น^๓ แต่การกระทำของพระองค์นี้ขัดกับข้อบังคับสำหรับ
 ทหารบกที่กำหนดว่า นายทหารจะอยู่กับผู้หญิงได้ก็ต่อเมื่อผ่านการสมรสแล้ว อันเป็น
 ข้อบังคับที่ทรงร่างขึ้นเอง ดังนั้น จึงมีพระประสงค์ลาออกจากราชการ ซึ่งเสนาบดี
 กล่าใหม่ไม่ยอมให้ทรงลาออก และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรง

^๑พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า ๖๔๒.

^๒หจข., ร. ๖ บ. ๑.๖/๑๘ กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการเสกสมรส
 แห่งเจ้านายในพระราชวงศ์ (๘ ม.ย. ๒๔๖๑).

^๓จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 อ้างถึงใน พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกศวังปารุสก, ๑: ๒๒๕.

พระราชทานพระบรมราชานุญาต หากแต่โปรดเกล้าฯ ให้ลาพักราชการได้เป็นเวลา ๖ เดือน การเสกสมรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ครั้งนี้ได้รับพระราชทานการรับรองจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังที่พระองค์ทิวังคคแล้วด้วยกรณีพระราชหัตถเลขาทรงรับหม่อมเจ้าหญิงชวลิตโอภาสเป็นสะใภ้หลวง^๑

รับราชการประจำตำแหน่งพิเศษและรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏและสัญญาบัตร

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ประทับทรงศึกษาในต่างประเทศนั้น ทรงเสด็จกลับประเทศไทย ๒ ครั้ง ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ และ ๒๔๔๖ จนกระทั่งทรงจบการศึกษาเสด็จกลับประเทศไทยในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้เสด็จเข้าทรงรับราชการและได้รับพระราชทานยศสัญญาบัตร และตำแหน่งต่าง ๆ โดยลำดับมาดังต่อไปนี้คือ

- ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๒ เป็นนายร้อยตรีในกรมทหารบก กองทหารราบ
มหาดเล็กรักษาพระองค์
- ๒๑ กันยายน ๒๔๔๖ เป็นนายร้อยเอก
- ๑ เมษายน ๒๔๔๘ รับราชการ เป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ซึ่ง
กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช (พระยศขณะนั้น) ทรงเป็น
ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ บังคับบัญชาการทหารบก
ทั่วไป
- ๒๓ เมษายน ๒๔๔๘ เป็นนายพันเอก

^๑พระเจ้ายรรงศ์เชอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์,

- ๒๗ เมษายน ๒๔๔๔ เป็นนายพันตรีพิเศษในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์
- ๒๐ พฤศจิกายน ๒๔๔๔ เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนทหารบก แทนนายพันเอก
พระสุร เศรษฐริศ ที่ย้ายไปเป็นผู้บัญชาการกองพลทหารบก
ที่ ๘ มณฑลพายัพ
- ๑๑ พฤษภาคม ๒๔๕๑ เป็นนายพลตรี
- พฤษภาคม ๒๔๕๒ เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาธิการทหารบก
- ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๕๒ เป็นนายพันเอกพิเศษในกรมทหารม้าที่ ๙ มณฑลพิษณุโลก
- ๑ มกราคม ๒๔๕๒ เป็นเสนาธิการทหารบก
เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้ากรมยุทธศึกษาทหารบก ซึ่งยุบมาจาก
กรมบัญชาการโรงเรียนทหารบก
- ๒๗ มกราคม ๒๔๕๒ เป็นราชองครักษ์พิเศษ
- ๒๖ ตุลาคม ๒๔๕๓ เป็นนายพันโท ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๑ มหาดเล็ก
รักษาพระองค์ สืบแทน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อทรงเสวย
ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๑๑ ธันวาคม ๒๔๕๓ เป็นนายพลโท
- ๗ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ เป็นนายทหารพิเศษประจำกรมทหารบกมา กรุงเทพ
รักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๘ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองตรีเสือป่า
- ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ เป็นกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
- ๗ ธันวาคม ๒๔๕๔ เป็นนายพลเอก
- ๑ มกราคม ๒๔๕๔ เป็นนายพันโททหารพิเศษ กรมทหารรักษาวังของ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๘ มกราคม	๒๔๕๔	เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกลาโหม แทน กรมหลวง- นครไชยศรีสุรเดช องค์เสนาบดีซึ่งเสด็จยุโรปเพื่อรักษา พระองค์เป็นเวลา ๑ ปี ๙ เดือน
๑๐ เมษายน	๒๔๕๕	เป็นผู้บังคับการพิเศษกรมเลื่อยป่าที่ ๑ รักษาดินแดนพินูโลก
๒๕ พฤศจิกายน	๒๔๕๕	เป็นนายกกองเอกเลื่อยป่า
มีนาคม	๒๔๕๖	เป็นผู้รั้งตำแหน่งจเรสัตว์พาหนะทหารบก และกรมทหารม้า
๑๑ ตุลาคม	๒๔๕๘	เป็นนาวาเอกพิเศษทหารเรือ
๘ เมษายน	๒๔๖๐	เป็นนายเลื่อยป่าพิเศษ กรมเลื่อยป่ามหาดหลวงรักษาพระองค์
๓๐ ธันวาคม	๒๔๖๐	เป็นจอมพลทหารบก
๕ กุมภาพันธ์	๒๔๖๑	เป็นผู้บังคับการพิเศษโรงเรียนนายร้อยชั้นปฐม
๑๐ พฤษภาคม	๒๔๖๓	เป็นนายทหารพิเศษประจำกรมทหารบกมานครราชสีมา ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ประจวบและทิวศค

เนื่องจากทรงมีปัญหาในการเสกสมรสครั้งที่ ๒ กับหม่อมเจ้าหญิงชวลิตโอภาส
อันเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพินูโลกประชานาถ ทรงมีพระประสงค์ลาออก
จากราชการทหาร หากแต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่พระราชทาน
พระบรมราชานุญาต เพียงแต่โปรดให้ลาพักราชการได้ ๖ เดือน สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมหลวงพินูโลกประชานาถ จึงตกลงพระทัยเสด็จประพาสแหลมมลายู ได้เสด็จออก

ดูรายละเอียดใน พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์,
เกิดวังปารุสก์, ๑: ๒๓๒ - ๒๔๓ และ หจช., ร. ๖ ว. ๑๘/๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมหลวงพินูโลกฯ ทรงประจวบจนถึงทิวศค (๑๐ มี.ย. - ๑๓ ก.ค. ๒๔๖๓).

จากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน ๒๔๖๓ โดยทางเรือพร้อมด้วย หม่อมเจ้าหญิง
 ชวลิตโอภาส พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ กับพระยาสุรเสนา
 ปลัดกรมเสนาธิการทหารบก และทรงเริ่มประจวรไข้ตั้งแต่นั้นในเรือจนกระทั่งถึง
 สิงคโปร์วันที่ ๘ เมื่อถึงสิงคโปร์ไม่พอพระทัยที่จะประทับโรงแรมแรฟเฟิล ดังนั้น
 หลวงพิพิธพานิชการ (นายคันทนูเสียด) จึงทูลเชิญเสด็จไปประทับที่บ้านของเขา โดยมี
 ผู้ตามเสด็จเพิ่มอีก ๔ คน คือ หม่อมหลวงชม นรินทรกุล พระพี่เลี้ยงพระเจ้าวรวงศ์-
 เชอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระยุดุทธการบัญชา ผู้อำนวยการเดินรถ กรมรถไฟ
 หลวง (เจื้อ อุดมศิลป์ ต่อมาเป็นพระยาประสิทธิ์ศิลปการ) และ มหาดเล็กอีก ๒ คน
 แม้ว่าจะทรงได้ประทับที่บ้านของหลวงพิพิธพานิชการอันสงบเงียบ หากแต่อาการ
 ประจวรก็ไม่ดีขึ้น จึงโปรดให้เรียกแพทย์ คือ นายแพทย์เอดเดอร์ (E.A. Elder)
 มาตรวจพระอาการ ผลการตรวจปรากฏว่าทรงเป็นนิวมอเนียซึ่งเป็นโรคที่รักษาได้
 ยากในสมัยนั้น ทรงเตรียมพระองค์ด้วยการให้พระยุดุทธการบัญชา เขียนพินัยกรรม
 และหนังสือขอพระราชทานกราบบังคมลาตามคำบอกของพระองค์ไว้โดยเรียบร้อย
 ต่อมาแม้จะมีนายแพทย์ถวายการรักษาพระอาการเพิ่มอีก ๒ คน คือ นายแพทย์วิลสัน
 (W.B. Wilson) และนายแพทย์กัลโลเวย์ (D.J. Galloway) ก็ตาม พระอาการ
 ก็ไม่ทรงดีขึ้น จนกระทั่งถึงเวลา ๑๓.๕๐ น. ของวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๔๖๓^๑
 พระชนมายุ ๓๗ ปี ๓ เดือน ๑๐ วัน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้ง
 ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา เสด็จ
 ไปเชิญพระศพกลับกรุงเทพฯ ตั้งพระศพ ณ วัดป่าสุสกวัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-
 เกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเกียรติยศเป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช

^๑ หจข., ร. ๖ ว. ๑๘/๑ พระยาสุรเสนา กราบบังคมทูล
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๔๖๓.

โปรดให้เรียกการสิ้นพระชนม์ว่า ทิวงคต และพระราชทานเศวตฉัตร ๕ ชั้น ตาม
อิสริยยศรัชทายาท^๑ สุดท้ายโปรดให้พระราชทานเพลิงพระศพ ในวันที่ ๒๔ กันยายน
๒๔๖๓ ณ พระเมรุทองสนามหลวง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^๑ราชสกุลวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร), หน้า ๔๔.